

О. А. ПОСВІСТАК

УДК 371(477.43) «19»: 058.237

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

На основі аналізу архівних джерел та літератури досліджується повсякдення інтелігенції Поділля: матеріальне забезпечення, правовий статус, особливості основної роботи, додаткових навантажень тощо.

Ключові слова: повсякдення, інтелігенція, правовий статус, соціальний статус.

На основе анализа архивных источников и литературы исследуется повседневность интеллигенции Подолья: материальное обеспечение, правовой статус, особенности основной работы, дополнительных нагрузок и т.п..

Ключевые слова: повседневность, интеллигенция, правовой статус, социальный статус.

Based on the analysis of archival sources and literature the everyday life of intellectuals of Podillya region is studied: their financial support, legal status, peculiarities of basic work, extracurriculum activities etc.

Keywords: everyday life, intellectuals, legal status, social status.

В останні роки активізувався інтерес дослідників до вивчення повсякденності, адже аналіз повсякденного життя дозволяє побачити усю багатогранність історії, відбиття політики того чи іншого режиму в реальних ситуаціях, детальніше проаналізувати особливості історичного періоду.

За радянських часів цей напрям в історіографії не розроблявся, адже аналіз антропологічних вимірів історії суперечив методології марксизму. В сучасний період дослідження повсякдення відбувається в контексті гуманізації та демократизації української історичної науки та набирає все більшої популярності. Зокрема, варто відмітити роботи О. Уда, в яких автор аналізує методологію досліджень повсякдення, що допомагає вносити нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем та проведи аналіз історіографії [1, 2]. Значну увагу аналізу повсякденного життя у своїх

працях приділила О. Коляструк [3, 9, 19]. Особливостям громадської роботи як чинника повсякденного життя вчителя присвячена робота Г. Єфіменко [4], повсякденне життя етнічних меншин у міжвоєнну добу аналізує в своїй монографії Л. Якубова [5]. Особливо варто відзначити колективну монографію «Нариси повсякденного життя Радянської України в добу непу (1921 – 1928)». В контексті вивчення життя основних класів, соціальних верств та етнічних спільнот українського суспільства значна увага приділяється аналізу повсякдення вчителя школи соціального виховання [6].

Та попри цілу низку праць історія повсякдення має ще білі плями. В даній статті здійснено спробу показати особливості повсякдення подільської інтелігенції у 1920-х рр., адже буденне життя інтелігента часто кардинально відрізнялося від буденного життя представників іншого соціального прошарку. З приходом

радянської влади інтелігенція ніби і продовжувала займатися розумовою, творчою працею, розвитком та поширенням культури. Проте відбувся докорінний злам у способі життя: творчість допускалася лише в межах, визначених більшовиками, і до розумової праці в обов'язковому порядку додавалася фізична праця, характерна для селянина чи робітника. Це, звичайно, не могло не вплинути і на свідомість інтелігенції, і на особливості їх щоденного життя. Що характерно, з часом інтелігенти практично перестали опиратися обставинам і в переважній більшості сприймали як належне всі ініціативи більшовиків. Тоталітарний режим зробив усе для досягнення своєї мети – керувати не лише діями, а й способом мислення людей.

Однією з найбільш значущих у модернізації країни була роль інтелігенції. У 1920-ті рр. влада пильно слідкувала за настроями інтелігенції і робила все, щоб формувати їх у потрібному для “комуністичного будівництва” руслі. Варто наголосити на недовірливому ставленні інтелігенції до більшовицької влади у перші роки її існування. Більшовики відповідали тим же. Проте ціла низка чинників змушувала більшовиків іти на співпрацю у 1920-х роках. Зокрема, на думку Г. Єфіменка вчительство допомагало більшовикам завойовувати довіру селянства. На відміну від міст, де спостерігалась велика скупченість населення та існувало чимало засобів для успішної агітації і пропаганди, становище на селі не було сприятливим для комуністичного впливу. У більшовицького керівництва не вистачало ні фінансових, ні кадрових можливостей для проведення тут такого роду кампаній. На селі всі знали одне одного і агітація з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не могла бути дієвою. Лише до думки знайомої, поважної і освіченої людини селяни могли прислухатися. Вчителі в цих умовах були тією силою, що могла стати (і стала) своєрідним агентом впливу нової влади [6, с. 6].

Однак, як відзначали і дослідники, і сучасники, з другої половини

1923 р. вчительство стало більш лояльно ставитися до радянської влади, а наприкінці 1924 р. воно, в переважній своїй більшості, стояло на радянській платформі. Чим було викликана така зміна уподобань? Однозначно можна відповісти – матеріальний чинник займав далеко не першу роль, адже матеріальне становище інтелігента було жалюгідним. Що ж зумовило поворот інтелігенції в бік симпатій до радянської влади? На думку Г. Єфіменка, основним чинником цього стало запровадження політики коренізації. Надзвичайно важливим, на думку дослідника, був і інший момент. Із запровадженням політики коренізації вчителі-українці отримали усі шанси для кар'єрного і професійного зросту. В дореволюційну добу вже між народним вчителем та педагогом із гімназії, не кажучи вже про більш високі посади, існувала величезна прірва. Сільському вчителю був закритий шлях нагору, тим більше українському. Подібна ситуація зберігалася до 1923 р., оскільки компартійне керівництво з великою пересторогою ставилося до національно свідомих педагогів, які й склали основу сільського вчительства. Однак після запровадження політики коренізації ситуація почала кардинально змінюватись. „Українськість” тепер не засуджувалася, а віталася, і сільський вчитель отримував усі можливості для руху вперед по професійній чи владній вертикалі. Для цього слід було прийняти більшовицьку ідеологію [4, с. 117].

Крім того, з часом більшовики розробили цілу систему заходів, спрямованих на «перевиховання» інтелігенції. Одним із визначальних чинників впливу компартійно-радянської влади на інтелігенцію було матеріальне забезпечення, яке суттєво позначалося на її повсякденні. Люди, які звикли до певного життєвого стандарту, часто змушені були голодувати. Так, впродовж практично всього 1921 р. вчителі

Поділля зовсім не отримували матеріального забезпечення. Станом на 1 лютого 1922 р. на культурно-освітні потреби м. Кам'янця поступило 11610 тис. крб., що покривало третину потреб. Щоб ліквідувати дефіцит, влада вдалася до запровадження податку для забезпечення повітового вчителства. Він брався зерном і грішми з тим розрахунком, щоб кожен учитель отримав 3 пуди різного зерна, 2 пуди картоплі, 142 тис. крб. на місяць і 40 пудів дров на сім місяців [7, с. 3]. У 1922 р. в Ямпільському повіті сільські жителі на просвітні потреби давали по 5 фунтів (2,2 кг) зерна з десятини. Містечкове населення вносило грошову платню. Збір надходив до волосного фонду. Із залишків волосного формувалася повітовий фонд, з якого постачалися працівники профшкіл і дитячих будинків [8, с. 3]. Грошей і мануфактури вчителям не передбачалося взагалі, а того, що вони отримували, вистачало лише на 95 % харчування однієї особи, а не всієї сім'ї [9, с. 267]. Заробітна платня падала. Так, на одну ставку 12 розряду у Кам'янці-Подільському у травні видали: 5,5 фун (1 фун = 0,45 кг) жита, 7 фун житнього борошна, 2,5 фун кукурудзяного борошна, 1,5 фун гречки, 2,5 фун квасолі, 1,5 фун сала. Грошових знаків у березні – 120 крб., у квітні – 35 крб. На той час ціни на продукти у цьому місті були такими: хліб – 100 крб за фун, м'ясо – 100 крб за фун, молоко – 300–500 крб за чверть літра [9, с. 267-268].

Не кращим було утримання викладачів Кам'янець-Подільського ІНО, яким заборонялося користуватися продуктами з інститутського городу – спеціально поставлена сторожа ловила усіх, хто намагався накопати бодай кошик картоплі, вирощеної власними силами. Навіть практикувалося відбирання дров по квартирах, а на академічні обіди прожити було неможливо, бо на вечерю часто давали лише шматок хліба [10, с. 178]. Викладач ІНО часто не міг прогодувати навіть себе [11, с. 300-303]. Член колегії колективу ІНО отримував у місяць 6 пудів зерна на сім'ю, що не забезпечувало потреб, адже ще як

мінімум потрібно було оплачувати житло та купувати одяг [54, арк. 4]. За підрахунками Київського губвідділу народної освіти, реальна заробітна платня у 1922 р. становила одну сьому прожиткового мінімуму [9, с. 267].

Пайкове забезпечення було ще одним засобом для нацьковування одних представників інтелігенції на інших. Так, сільським учителям не видавали не тільки заробітної платні, а й продуктового пайка. Крім того, різко протиставлялися працівники соцвиху і профосвіти працівникам вищих навчальних закладів: на всіх працівників 18 трудових шкіл, 18 інтернатів, 14 денних будинків і 10 профшкіл Кам'янецьчини у травні призначили 470 пайків із забезпеченням на них 208 пуд. зерна. Одночасно на 60 працівників Кам'янецьких інститутів народної освіти і народного господарства виділили 270 пудів [13, с. 3].

У лютому 1923 р. в Кам'янецькому окрузі розпочалася кампанія з укладання колективних угод з населенням на утримання шкіл, і до 25 серпня зібрали до 7000 пудів хліба. Але незабаром населення відмовилося виконувати угоди, і це поставило освітян у вкрай важке становище [14, арк. 369 зв.-370], особливо сільських педагогів [15, арк. 133].

Але попри те що вчителі, викладачі не мали можливості придбати собі речі першої необхідності – одяг, взуття тощо [16, арк. 8], вони часто колективно відкидали пропозиції про збільшення зарплатні за рахунок зменшення комплектності класів, погоджуючись на рівномірний розподіл наявного матеріального фонду між усіма без збільшення кількісних параметрів у шкільній мережі [17, арк. 28]. Водночас при рості заробітної платні з 1925 р. по 1927 р. у середньому з 40 до 51 крб. (в 1927 р. вчителі сільських шкіл першого концентру отримували 42 крб., другого – 55 крб.; міських відповідно – 46 і 50, профшкіл в селі – 55 крб.) через низьку купівельну спроможність ситуація майже не покращувалася [16, арк. 2, 4]. І без того мізерна зарплата ще і виплачувалася нерегулярно [18, арк. 68], з

чим пов'язані численні заяви на звільнення [20, арк. 355].

У політлісті секретаря Вінницької ОПК (жовтень – листопад 1925 р.) повідомляли, що постійні затримки з виплатою заробітної плати та перевантаженість у роботі все більше налаштовувала представників інтелігенції проти влади. Так, в Ільїнецькому районі на Вінниччині вчителям не виплачували заробіток 6 місяців [21, арк. 32]. Становище педагогів було настільки складним, що на районному зібранні один вчитель, доведений до відчаю, запропонував влаштувати страйк і проголосив декларацію, в якій вимагав зв'язатися для захисту прав з учительським об'єднанням в Парижі. Декларація ця зібрала лише 5 голосів (педагоги розуміли, очевидно, всю нереальність задуму), але аплодисменти після її читання, як свідчать архівні документи, були «значними і дружніми» [21, арк. 15].

Середня зарплатня у м. Вінниці станом на 1 грудня 1925 р. становила: у робітника преси – 60 крб, у наукового працівника – 110 крб, а у вчителя школи – 40 крб. [22, арк. 47]. Така невідповідність створювала труднощі у взаєминах між окремими категоріями інтелігенції. В звіті Проскурівського окрпарткому на 15 грудня 1925 р., наприклад, повідомлялося про те, що директиви партії з покращення матеріального становища вчителів викликали величезні зрушення серед сільської інтелігенції: до 50% вчителів брали участь у роботі суспільних організацій, посилювався авторитет партії і радянської влади [23, арк. 91].

У 1927 р. уряд СРСР дозволив для задоволення культурних та господарських потреб інтелігенції за постановою загальних зборів громадян певного населеного пункту вводити самооподаткування. Збір можна було проводити у грошовій, натуральній формах, а також у формі трудової повинності [24, с. 1]. Все ж міські вчителі до 1927 р., маючи низьку зарплату, займалися приватною практикою, але з 1927 р. у зв'язку з підвищенням ставки на 27,5 %,

зменшилось число тих, хто підробляв приватним чином. Проте нормально існувати на 45 – 60 крб. у місяць було неможливо. Можна навести прості розрахунки: щоб прожити сім'ї з 2 – 5 осіб, необхідно 15 – 20 крб. у місяць на особу. Крім того, потрібні були кошти на передплату літератури, сплату профспілкових внесків й інші організації [60, арк. 5].

У червні 1924 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання про зарплатню професорського складу навчальних закладів і йшлося про необхідність її урівняння [26, арк. 93 зв.]. З усіх груп інтелігенції Кам'янецьчини професори і лектори вважались найбільш матеріально забезпеченими. Професор першого розряду отримував в 1927 р. 150 крб. в місяць, другого – 130 крб. Лектори відповідно, 110 і 90 крб. Крім того, викладачі мали додаткові години в тих установах, де працювали, займалися приватною практикою шляхом уроків з підготовки до вишів, а деякі, як і вчителі, підробляли ліквідацією неписьменності. У таких випадках середня сума приробітку становила близько 32 крб. у місяць (найбільший перевищував 100 крб., найменший – ледве дотягував до десяти) [25, арк. 3-5]. Наукові робітники користувалися пільгами: їх діти приймалися до робфаків і вишів на рівні з робітниками, звільнити з посади їх можна було лише з розпорядження Наркомосу при узгодженні з Секцією наукових робітників, передбачалось забезпечення їх робочим кабінетом, і квартплата мала вираховуватися з основного заробітку викладача [25, арк. 6]. Попри це заробітна плата виплачувалася нерегулярно. За 1929 – 1930 навчальний рік створилася значна заборгованість академперсоналу ІНО із зарплатні [27, с. 70]. Керівництво інституту намагалось, як могло, покращити становище викладачів. Так, при інституті діяли їдальня, перукарня, він мав город площею 23 гектари, продукти з якого йшли до інститутської їдальні. Для викладачів тут відпускалися порівняно дешеві обіди по 1 крб. 50 коп., а

також продукти з городу по собівартості [27, с. 70].

Не набагато краще була забезпечена і мистецька інтелігенція регіону. Так, директор оркестру Вінницького театру ім. Леніна у листопаді 1926 р. мав оклад 93, 8 крб, музиканти ж отримували всього 49–70 крб. [28, с. 103].

Поряд із складним матеріальним становищем важливим аспектом було налагодження стосунків інтелігенції з іншими соціальними прошарками населення, адже саме вчитель мав донести селянину чи робітнику основні ідеї радянської влади. Але селяни часто сприймали педагогів як безбожників, що псують дітей [15, арк. 28]. Попри антирелігійну агітацію вчителів, сільські діти продовжували відвідувати церкву, носити хрестики [29, с. 3]. Це ставило освітню інтелігенцію на селі між двох вогнів: з одного боку, пильний контроль влади, необхідність брати участь у втіленні в життя політики, яка суперечила власним переконанням; з іншого – спричинена цим недовір'ям відсутність підтримки з боку селян [30, с. 4]. Крім того, варто врахувати спосіб мислення селянина: інтелігента, як «вчену людину», він поважав, проте розумова праця в селі працею не вважалася, тому хоч вчитель і мав часто добрий десяток додаткових обов'язків попри основну роботу, всеодно сприймався як нероба.

Та з приходом радянської влади межа між селянином, робітником та інтелігентом ставала все розмитішою, адже в селах школам виділяли землю, яку вчителі змушені були обробляти власними силами за рахунок годин, відведених для навчання чи у особистий вільний час, часто доглядали за худобою [31, с. 281].

Не кращим був стан справ у викладачів вишів. За свідченням С. Русової, із 1921 р. наукова робота Кам'янецького університету практично припинилася і вся увага стала звертатися на обробіток землі, збір продуктів харчування. В ІНО стали практикуватися примусові роботи та реквізиції майна [32,

арк. 52]. До кінця листопада, коли розпочиналися лекції, частина студентства роз'їжджалася. Викладачі не мали змоги нормально готувати лекції: спочатку, коли проводилася робота на городах, читальня та бібліотека були зачинені, а з листопада частина викладачів їздила по млинах, щоб змолоти хліб, а частина була заклопотана пошуком нових квартир, тому що їхні колишні помешкання в будинку при інституті були передані іншим особам [10, с. 179]. У 1921 р. був запроваджений мінімум праці на університетському городі – 8 годин кожному співробітнику інституту чи студенту на день. Для обліку цієї роботи були запроваджені картки, в яких контролери відзначали, як виконувався мінімум. Працювати мали всі професори, члени їх родин з 14 до 72 років і всі студенти спершу 6, а згодом 7 днів на тиждень. Особи, які не виконали мінімуму, позбавлялися обіду в їдальні ІНО [10, с. 179]. При повній відсутності інших харчових засобів і будь-якого грошового утримання це створювало серйозні проблеми. Крім того, із жовтня 1921 р. ще й заборонили будь-які відпустки [33, с. 32].

Через відсутність необхідної кількості навчальної літератури викладачі змушені були розмножувати тексти своїх лекцій на друкарських машинках, поповнювати інститутську бібліотеку книгами з власних фондів [27, с. 43-45]. Негативний вплив на організацію та якість навчання мало запровадження комендантського часу: після 20-ої години в місті заборонялося вмикати світло і виходити на вулицю [27, с. 45].

В зв'язку з тим, що значна кількість студентів додатково працювала, щоб здобути засоби для існування і через це не могла відвідувати лекції до обіду, на засіданні бюро ІНО від 11 жовтня 1923 року ухвалили перенести початок занять на 17 годину. Передбачалося також, що лекції триватимуть по 40 хвилин. Практичні заняття з ботаніки, зоології, хімії, фізики переносилися на неділю. Таким чином, вихідних днів практично не було [34, арк. 102 зв.]. У 1924 р.

лекції в Кам'янець-Подільському ІНО проводилися з 5 до 10 години ранку [35, арк. 21].

Не кращим було повсякдення викладачів професійних шкіл. Наприклад, на початку 1923 року всі вінницькі профшколи розміщувалися в одному приміщенні. Навіть при цьому класи не опалювалися. Через матеріальні нестатки викладачі приходили до шкіл нерегулярно. Окремі з них за навчальний рік прочитали лише 5–6 лекцій [36, с. 2].

На повсякденне життя інтелігенції впливали регулярні політперевірки, чистки тощо. Внаслідок таких заходів вже на 1925 р. склад учительства порівняно з дореволюційним часом обновився майже на половину. Поповнення йшло за рахунок випускників короткотермінових педагогічних курсів, вишів, а пізніше – за рахунок допуску до роботи більш-менш підготовлених осіб з так званого екстернату. Однак рівень випускників вишів і педкурсів не відзначався високою якістю. Навіть оргбюро ЦК КП(б)У зазначало, що знання, отримані у дореволюційних навчальних закладах – педагогічних інститутах, університетах, і навіть семінаріях – були значно кращі [37, арк. 9]. Показовим став приклад Кадієвецької школи на Кам'яниччині, де педагог Т. Сахно спромігся на трьох сторінках тексту з української мови зробити 89 орфографічних помилок [38, арк. 5].

Попри це, на початку 1920-х рр. вчителів не вистачало. Так, на Поділлі існували школи, де на одного педагога припадало по 120 учнів. На початку 1920-х років у Кам'янецькому окрузі вважалося нормальним, коли один вчитель працював з двома групами одночасно, а понад 200 педагогів проводили заняття в трьох групах разом. Для кожної з них треба було скласти окремі плани, підібрати різний матеріал. Безпосередньо зайнятий роботою з однією групою вчитель мав спостерігати за двома іншими (діти 8–10 років), які самостійно

виконували підготовані вчителем завдання [25, арк. 9–10].

Попри це потрібно було ще знайти час для участі в роботі партзагонів, комсомольських організацій, керівництва гуртками тощо [25, арк. 14], адже невід'ємною частиною повсякденного життя інтелігента була громадсько-політична робота. На початку 1920-х рр. педагоги неохоче бралися керувати політосвітними установами [39, с. 3]. Автор статті в газеті «Червоний кордон» це пов'язує з тим, що часто активісти таких організацій характеризувався як «такі хлопці, що коли ідуть вулицею, їх селянин здалека оминає, щоби, борони, Боже, чого не трапилось», а «червоні вечорниці» у політосвітніх установах закінчувалися п'яними гуляннями до ранку [40, с. 4].

Попри це інтелігенція часто залишалася соціально незахищеною. Наприклад, вчителя могли перевести з однієї школи до іншої чи навіть звільнити з роботи без пояснення причин [41, арк. 65]. Втратити роботу можна було й через особисті суперечки з представниками районної адміністрації, сільської ради, партійцями. Так, фракція Купинського РВК ухвалила звільнити завідувача семилітки лише тому, що він посварився з бухгалтером РВК при отриманні зарплати [16, арк. 11]. Коли вчителька відмовила залицяльнику з представників сільської ради, він через сільську раду, РВК і інспектуру наросвіти підняв питання про звільнення вчительки за профнепридатністю [16, арк. 11]. До Дунаєвецького РВК надійшла колективна заява селян на вчительку Маєвську. Її звинувачували у халатному ставленні до роботи – неопалюванні шкільного приміщення. Виявилось, що заява сфальсифікована особою, яка мала особисті рахунки з вчителькою через конфлікт під час виборів до сільської ради [42, арк. 352].

Як бачимо, характерними особливостями повсякдення інтелігента було хронічне недоїдання, злиденність, фактичне безправ'я. Та попри наявність опозиційних

настроїв, вона, хоч і часто неохоче, брала активну участь у громадській роботі, забезпечувала боротьбу з неписьменністю тощо. Упродовж 1920-х років характерною рисою повсякденного життя інтелігенції також була участь в роботі численних творчих спілок, наукових гуртків, що може стати темою наступних досліджень.

Джерела та література

1. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. – 4. С. 40-45. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С. 6–9.
2. Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – №8. – с.311–320.
3. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 17. – С. 5–9.
4. Єфіменко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 15 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 108–131.
5. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.
6. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 382 с.
7. Вести из Каменца. Обеспечение просветработников / Известия. Винница. – 1922. – 12 апреля. – С. 3.
8. Самообложение на просветительные нужды // Известия. Винница. – 1922. – 2 апреля. – С. 3.
9. Коляструк О. А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. / О. А. Коляструк // Освіта, наука, культура на Поділлі. Зб. наук. праць. — Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 9. – С. 265–275.
10. Русова С. В Кам'янецькому університеті / С. Русова / Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого / [упорядники О. Джус, З. Нагачевська] – Івано-Франківськ: Гостинець, 2004. Ч. 1: «Несторка української педагогічної літератури». – 2004. – 456 с.
11. Данілов В. І. Кость Копержинський – забуде ім'я / В. І. Данілов // Матеріали ІХ історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 300–303.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. Р. 302., оп. 1., спр. 162, 442 арк.
13. Вести из Каменца. Обеспечение просветработников / Известия. Винница. – 1922. – 12 апреля. – С. 3.
14. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області), ф. Р. 254, оп. 1, спр. 18, 684 арк.
15. Центральний державний архів громадської об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1701, 212 арк.
16. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 302, оп. 4, спр. 41, 31 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1940, 121 арк.
18. Держархів Вінницької області, ф. П. 1, оп. 1, спр. 493, 92 арк.
19. Коляструк, О. А. Субкультура української інтелігенції у перше радянське десятиліття: вимір повсякденного у політичному просторі / О. А. Коляструк // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Вип. 58. Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях / Відп. ред. та упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 294-299.
20. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 6, оп. 1, спр. 14, 656 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2173, 39 арк.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 2717, оп. 2, спр. 652, 140 арк.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2172, 172 арк.
24. Постанови Уряду СРСР. Про самооподаткування людності // Бюлетень народного комісаріату освіти. – 1927. – 15–22 жовтня. – С. 1.
25. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 302, оп. 4, спр. 41, 31 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, 95 арк.
27. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с.
28. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 1559, оп. 5, спр. 428, 150 арк.
29. Школа в с. Кадіївцях // Червоний кордон. – 1924. – 22 травня. – С. 3.
30. Округова нарада робітників народної освіти Кам'яниччини // Червоний кордон. – 1925. – 20 грудня. – С. 4.
31. Посвістак О. А. Соціально-правовий стан освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 7. – С. 278–287.
32. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 52, 40 арк.
33. Мельник Е. А. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921–1930 рр.) / Е. А. Мельник, А. Г. Філінок // Освіта, наука, культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець–Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 28–40.
34. Держархів Хмельницької області, ф. П. 3, оп. 1, спр. 39, 109 арк.

35. Держархів Хмельницької област, ф. П.3, оп. 1, пр. 90, 65 арк.
36. Положение профшкол // Известия. Винница. – 1922. – 3 февраля. – С. 2.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2521, 65 арк.
38. Держархів Хмельницької області, ф. П.13, оп. 1, спр. 40, 29 арк.
39. Чекаємо червоного вчителя // Червоний кордон. – 1924. – 17 липня. – С. 3.
40. Червоні вечорниці // Червоний кордон. – 1927. – 8 березня. – С. 4.
41. Держархів Хмельницької області, ф. Р.2477, оп. 1, спр. 4, 110 арк.
42. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 1822, оп. 6, спр. 4, 398 арк.

